

AĞA MUHAMMED HAN'IN KAFKASYA SEFERLERİ VE OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ (1795-1797)

*Abdurrahman ATEŞ**

ÖZ

Bu çalışmada, Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya seferleri ve Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1795-1797) ele alınarak, kaynak-ların verdiği bilgiler nispetinde bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Konunun ana mihver çerçevesinde, giriş kısmında Ağa Muhammed Han hakkında kısaca bilgi verilmiş-tir. Ardından Onun Kafkasya seferlerinin sebepleri ile Kafkasya askeri hareketleri, başlangıç ve gelişme safhaları derli-toplu olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'daki faaliyetleriyle bağlantılı olarak Osmanlı-İran ilişkileri yanında, bu devrede Osmanlı Devleti'nin İran politikası ele alınarak bir sonuca gidilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ağa Muhammed Han, Kafkasya, Osmanlı İran ilişkileri, İran, Osmanlı Devleti.

AGA MUHAMMED HAN'S CAUCASIAN CAMPAIGNS AND OTTOMAN-IRAN RELATIONS (1795-1797)

ABSTRACT

In this study, Aga Muhammed Han's Caucasian campaigns and Ottoman-Iran relations (1795-1797) are studied and by using the available sources, some evaluations are carried out. Within the general framework, the introductory part is devoted to Aga Muhammed Han. Then, the reasons for his Caucasian campaigns and his military actions there are described in detail. Moreover, the relations between Ottoman and Iran associated with Aga Muhammed Han's operations and Ottoman's foreign policy regarding Iran are studied and some concluding remarks are made.

Keywords: Aga Muhammed Han, Caucasian, Ottoman-Iran relations, Iran, Ottoman Empire.

* Yrd. Doç. Dr. AKÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AFYON. elmek: aates@aku.edu.tr.

Giriş

İran’da, Avşarlar (1736-1804) Türkmen Hânedanı’nın kurucusu Oğuz Türklerinin Avşar (Afşar) boyuna mensup Nadir Şah (1736-1747)’ın Haziran 1747’de öldürülmesini¹ müteakip, İran ağır bir karışıklık ve bunalım içerisine düştü. Nadir Şah Avşar’ın ölümü, ülkede, aynı zamanda hakimiyet mücadelelerini de beraberinde getirdi. 1747 yılından itibaren, 10 yıldan fazla bir süre devam eden hakimiyet mücadelesinde² Lûr kavminin Zend kabilesine mensup, Kerim Han Zend (1759-1779) siyasi rakiplerini yenerek, 1759’da Horasan³ müstesna, iktidarı ele geçirdi. 20 yıl hüküm sürdü.⁴

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İran’da yeniden Türkmen hakimiyetini tesis eden Ağa Muhammed Han Kaçar oldu. Ağa Muhammed Han, Esterâbad Kaçarlarının⁵ beylerinden Muhammed Hasan Han’ın dokuz oğlundan en büyüğüdür. Anası aynı boyun beylerinden Muhammed Han’ın kız kardeşidir. 26 Ekim 1741 (15 Şaban 1154) yılında doğmuştur.⁶

Nadir Şah Avşar’ın ölümünden sonra İran’da ortaya çıkan anarşi ve karışıklık esnasında babası Muhammed Hasan Han’ın Lûrlu Kerim Han Zend’le girdiği iktidar mücadelesinde uğradığı bir ihanet neticesinde başarı-

¹ Nadir Şah’ın öldürülmesi hakkında bkz. Muhammed Kazım (Vezir-i Merv), *Alem- arâ-yı Nadiri*, C: III, yay. M. Emin Riyahi, Tahran 1374, s.1191-1197; Laurence Lockhart, *Nadir Shah*, Lahore 1976, s. 257 vd.

² Nadir Avşar’ın ölümünün ardından 1747’den 1759 yılına kadar İran’da meydana gelen dahili mücadeleler hakkında bkz. S.J. Pere Bazin, *Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah*, Fars. çev. Ali Askar Heriri, Gilan 1365, s.54 vd; keza bkz. Abdurrahman Ateş, “Nadir Şah Avşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VII, Sayı: 2, Afyonkarahisar 2006, s. 54-59.

³ Horasan yöresinde merkez Meşhed olmak üzere Nadir Şah’ın torunu Şahrüh Mirza hüküm sürmekte idi.

⁴ C.L. Huart, “Kerim Han Zend”, *İ.A.*, C: VI, İstanbul 1993, s. 588.

⁵ İran’da 1796 yılından 1925 yılına kadar hakimiyet kurmuş son Türk sülalesi olan Kaçar (İran kaynaklarında geçtiği şekliyle Kacar)’lar, Oğuz (Türkmen) menşeli büyük bir oymaktır. Daha önceleri Anadolu’da Bozok (Yozgat ve çevresi) yöresinde yaşamakta iken, XV. asrın ikinci yarısında Azerbaycan’daki Gence taraflarına göç etmişlerdir. Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1628) takip ettiği iskan siyaseti çerçevesinde Kaçarların mühim bir kısmını XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Esterâbad bölgesine göç ettirmiştir. Esterâbad Kaçarları, Aşağı Baş (Aşaka Baş) ve Yukarı Baş (Yuharu Baş) olmak üzere iki kola ayrılıyorlardı. Her kol altı obadan meydana geliyordu. Aşağı Baş’ın “Koyunlu” obası büyük beyler çıkarmıştır. Kaçar Devleti’nin kurucusu Ağa (Aka, Aga) Muhammed Han, bu obadandır. Yukarı Baş’ın “Develü” obası da büyük beyler çıkarmıştır. Kaçarlar hakkında geniş bilgi için bkz. Merhum Faruk Sümer, “Kaçarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXIV, İstanbul 2001, s.51-53; Mirza Bala, “Kaçar”, *İ.A.*, C: VI, İstanbul 1993, s. 33 vd; Ayrıca bkz. A.K.S. Lambton, “Kadjar”, *The Encyclopaedia of Islam*, C: IV, Leiden 1978, s. 387 vd.

⁶ F. Sümer, “Ağa Muhammed Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:I, İstanbul 1988, s. 455.

sızlığa uğrayıp, 1759'da öldürülmesinin⁷ ardından, herhalde Kaçarların muhtemel bir isyanını önlemek gayesiyle, rehine olarak Zend Kerim Han tarafından Şiraz'a götürüldü. Uzunca bir süre, Kerim Han'ın payitahtı Şiraz'da rehin kalan Ağa Muhammed Han, Mart 1779'da Zend Kerim Han'ın Şiraz'da ölümü üzerine buradan kaçarak, Tahran bölgesine geldi. Mevcut siyasi ortamdan da istifadeyle, Kaçar Türkmen Devleti'ni kurma yolunda mücadeleye başladı. Önce kardeşleriyle sonra Zend Hanedanı üyeleriyle mücadele edip, bu zorlu mücadelede başarılı oldu.⁸ Bir başka ifadeyle, 15 yıldan fazla süren mücadelesinde, ülkedeki Zend Hanedanı iktidarına 1794'te kati olarak son verdi. Başta Mazenderan, Gilan yöreleri olmak üzere, Irak-ı Acem, Fars Kirman ve İran'ın orta bölgelerinde otoritesini tesis etti.⁹ 1790'da batıya Güney Azerbaycan'a yürüdü. Tebriz ve çevresinde hüküm süren aynı zamanda Azerbaycan'daki hanların en güçlüsü olan Sadık Han-ı Şikaki'yi yenilgiye uğratarak, Aras Nehri'ne kadar Azerbaycan'ın güneyini hakimiyet altına aldı.¹⁰

Ağa Muhammed Han, ileride değinileceği üzere, 1795 yılı baharında Aras Nehri'nin kuzeyine geçecek, Kafkasya (Kuzey Azerbeycan, Gürcistan)'ya yönelecektir.

I.Ağa Muhammed Han'nın Kafkasya Seferlerinin Sebepleri

Güney Kafkasya seferlerinin kaynaklarda görülen en önemli sebeplerinden ilki, Ağa Muhammed Han'ın henüz şahlığını resmen ilan etmemekle birlikte, 1786'da merkezi Tahran olmak üzere, temellerini attığı Kaçar Türkmen Devleti'nin hudutlarını, Şah I. İsmail (1501-1524) Devri'nde¹¹ veyahut Safeviler (1501-1736) zamanındaki İran'ın ulaştığı siyasi hudutlara

⁷ Ağa Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han'ın Zend Kerim Han ile yaptığı hakimiyet mücadeleleri ve ölümü hakkında bkz. Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, Tahran 1379, s. 27 vd.

⁸ İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Ortadoğu'da Türk Varlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: VI, Ankara 2002, s. 853.

⁹ Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi İran Der Devre-i Muasır*, Tahran 1376, s.61.

¹⁰ Hasan Fasai, *History of Persia Under Qajar Rule*, Translated from the Persian of Hasan-e Fasâ'ıs Farsnâme-ye Nâseri, Farsça'dan İngilizce'ye çeviren Heribert Busse, Newyork/London 1972, s. 39-40; Ali Kuli Mirza, *İ'tizadü's-Saltana, İksirü't-Tevarih*, Tahran 1370, s. 40 vd.

¹¹ Sümer, "Ağa Muhammed Şah...", s. 456; Safevi Devleti'nin kurucusu Şah I. İsmail Devri'nde O'nun XVI. asrın başlarında ortaya çıkmasından itibaren 23 Ağustos 1514'te meşhur Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'e yenilmesine kadar olan devrede hakim olduğu siyasi coğrafya: Batıda Fırat Nehrinden başlayıp, doğuda Ceyhun (Amuderya) Nehrine, kuzeyde Kafkas Dağlarından, güneyde Basra Körfezine uzanmak suretiyle merkez Tebriz olmak üzere Azerbaycan, Gürcistan (doğu kısımları), Doğu Anadolu, Irak, İran ve Horasan'ı içerisine alıyordu. Şah İsmail Devri'nde Safevi Devleti'nin yükselişi hususunda bkz. F. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 15 vd.; Gıyas Şükürov, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri (907-930/1501-1524)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 77 vd.

ulaştırma arzusudur.¹² Kaldı ki, Güney Kafkasya, XVI. yüzyıl başlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar, İran, Batı Gürcistan sahillerine diğer bir deyişle Karadeniz'e ulaşmamakla birlikte genel olarak İran'ın hakimiyeti altında kaldı.

Esasen XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlılar ile İran arasında mücadele ve nüfuz sahası olan Güney Kafkasya, gerçekleştirilen büyük çaplı askeri harekâtlar neticesinde Osmanlı Türkiye'si'nin hakimiyeti altına alındı. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgedeki fiili idaresi, İran ile yapılan anlaşmalara rağmen, türlü sebepler yüzünden kalıcı olmadı.¹³ Osmanlı Hükümeti'nin Güney Kafkasya'da meskûn bilhassa Sünni ahaliyle dini, iktisadi, kültürel bağları dolayısıyla nüfuzu uzun yıllar devam etmekle beraber bölge, öteden beri Osmanlı Devleti'nden ziyade İran'da kurulmuş Türkmen hanedanlarından Safeviler ile Avşarların fiili idaresi altında kaldı.

Nadir Şah Avşar'ın 1747'de ölümünün ardından İran'da meydana gelen dahili karışıklıklar ve hakimiyet mücadeleleri sırasında Gürcistan'ın Safeviler Devri'nden beri İran'ın idaresinde kalan doğu kısmında¹⁴ Gürcü prenslikleri (Kartliya, Kahetiya) bağımsızlıklarını ilan etti.¹⁵

Azerbaycan'da ise, aynı şekilde Nadir Şah Avşar'ın ölümünden sonra doğan siyasi otorite boşluğu nedeniyle, müstakil hanlıklar kurulmuştu. Aras

¹² J.R. Perry, "Aga Mohammad Khan Qâjar", *Encyclopaedia Iranica*, C: I, California 1998, s. 604; Hasan Fasai, *aynı eser*, s. 65.

¹³ Mesela Sultan III. Murat (1574-1595) devrinde, Osmanlı Hükümetinin muhtelif sebeplerle 2 Ocak 1578'de İran'a harb ilan etmesinin ardından Osmanlı ordularının, Osmanlı-İran hududu üzerindeki stratejik ehemmiyete sahip şehirleri hedef alan üç cepheli askeri harekâtı neticesinde, bütün Güney Kafkasya ülkeleri: Azerbaycan başta olmak üzere Gürcistan'dan Demirkapı'ya, Şirvan'a, kısaca Hazar Denizinin batı sahillerine kadar olan topraklar Osmanlı Türkiye'sinin hakimiyeti altına alınmıştır. 2 Ocak 1578'de İran'a yöneltilen Osmanlı askeri harekâtının başlangıç ve gelişme safhalarının tasviri için bkz. Merhum Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1992, s. 23 vd; Mart 1590'da imzalanan Osmanlı İran anlaşmasıyla Azerbaycan=Tebriç, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan yanında Irak taraflarında Luristan'ın bir kısmının Osmanlı hakimiyetinde kalması taraflarca kabul edilmiştir. Bkz. Kerim Yans, *IV. Murat Devri'nde Osmanlı Safevi Münasebetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 25; keza bkz. B. Kütükoğlu, *aynı eser*, s. 194 vd; 1578'den itibaren doğrudan doğruya askeri harekât neticesinde "-kendine has tabirince- 'kuvvet-i kahire" ile İran'dan zabtolunan ve 1590 Anlaşmasıyla Osmanlı hakimiyetinde kalması kabul edilen arazinin tahriri yanında idari taksimatı da yapılmıştı. B. Kütükoğlu, *aynı eser*, s. 223 vd; fakat 1603 yılından itibaren Osmanlılara savaş açan İran Şahı I. Abbas (1587-1629) Osmanlı ordularının 1578'den itibaren hakimiyeti altına aldığı bütün toprakları geri almıştır. F. Sümer, "Abbas I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: I, İstanbul 1988, s. 18; 1639 Kasrı-Şirin Antlaşmasıyla Irak Osmanlılarda kalırken Azerbaycan, Revan bölgesi Safevi Devleti'ne bırakılmıştır. Remzi Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, İstanbul 2001, s. 195.

¹⁴ Yalnız Batı Gürcistan ve İmeretiya'da XVIII. asrın ikinci yarısının başlarında hala Osmanlıların idaresi devam ediyordu. Mirza Bala, "Gürcistan", *İ.A.*, C: IV, İstanbul 1993, s. 843.

¹⁵ Perry, *a.g.m.*, s. 604.

Nehri'nin iki yakasında (güney ve kuzeyinde) olmak üzere, kendi bölgelerinde hakim nüfuzlu Türkmen beyleri tarafından kurulan¹⁶ bu hanlıkların, Aras Nehri'nin güneyindekiler; Karacadağ, Merağa, Rumiye ve Hoy'dur. Ağa Muhammed Han, daha önce değinildiği gibi, 1790'daki Azerbaycan harekâtıyla adı geçen hanlıkları İran'a bağlamış¹⁷, Aras Nehri'ne kadar Azerbaycan'ın güneyine hakim olmuştu. Aras Nehrinin kuzeyindeki (Kuzey Azerbaycan) Türk Hanlıkları ise; Karabağ-Şuşa, Şirvan, Kuba, Gence, Revan, Şeki, Bakü, Nahçıvan Hanlıklarıdır.¹⁸ İşte, Ağa Muhammed Han, Aras'ın kuzeyindeki bahse konu hanlıkları da idaresi altına alarak Kuzey Azerbaycan yanında, Gürcistan'ı da ele geçirmek suretiyle Safeviler ve Avşarlar devrindeki İran'ın eski hudutlarını tutmak istiyordu.

Ağa Muhammed Han'ın Güney Kafkasya'ya yönelmesinin ikinci önemli sebebi de, Rusların XVIII. asrın ikinci yarısında Kafkas sıradağlarının güneyine sarkmaları ile Güney Kafkasya'nın Hristiyan topluluklarından Gürcülerin, Rus himayesine girmesidir. Aslında, Rusların Kafkaslara ayak basmalarında veya yerleşmelerinde Gürcülerin önemli rolleri vardır. Zira, Gürcü kralları, öteden beri İran ve Osmanlı baskısından kurtulabilmek maskadıyla müşterek din ve mezhep birliği sebebiyle Ruslardan yardım ve himaye talebinde bulundular.¹⁹ 1762'de Doğu Gürcistan'daki Kartliya ve Kahetiya krallıklarını birleştirmeye muvaffak olan Tiflis²⁰ kralı II. İrakli (Osmanlı kaynaklarında geçtiği şekliyle Ereğli Han), (1761-1790) zamanında, Gürcistan'da Rus nüfuzu arttı. II. İrakli, Rusya ile sürekli ittifak halindeydi. 1768-1774

¹⁶ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Karabağ, Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914)*, C: I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 16-17.

¹⁷ "... memalik-i İran'dan Esterâbad Hanı Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han, bu esnâda Horasan ve Şiraz ve İsfahan ve Mazendaran ve Gilan semtlerini teshir hanlarını yanına celb ve her birinin yerine kendi rical ve mu'temedlerinden hanlar nasb u ta'yin eyledikten sonra, Azerbaycan teshiri dâ'iyesiyle Tebriz'e altı sâ'at mesâfe Meş u Anber Sahrâsı'nda nasb-ı huyâm-ı ârâm ve **hânân-ı Azerbaycan'dan Karacadağ Hakimi Mustafa Kulu Han ve Merağa Hakimi Ahmet Han ve Hoy Hakimi Hüseyin Han ve Rumiye Hakimi Mehmed Kulu Han ve hânân-ı sâireyi kendüye râzı etmekle Revan Hanı Muhammed Han'a dahi mahsûs âdem gönderiüp yanına celb etmeği murad eyledikde...**", Kars Muhafızı Numan Paşa'nın tahrirâtı üzerine sâdir olan 1791 (1205) tarihli hatt-ı hümayûndan. Bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 9932.

¹⁸ Nadir Avşar'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da kurulan Türk Hanlıkları hakkında geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri...*, C: I, s. 19 vd; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 102 vd.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 35.

²⁰ Eski devirlerde Gürcistan'ın doğu kısmı Kartli'nin idare merkezi aynı zamanda stratejik bir konuma sahip olan Tiflis, hakkında bkz. V. Minorsky, "Tiflis", *İ.A.*, C: XII/I, İstanbul 1993, s. 264 vd.

Osmanlı-Rus Harpleri esnasında Rusya, batıda Tuna boyları, Kırım yanında Gürcistan'da da bir cephe açmak suretiyle Gürcistan'ı üs olarak kullandı.²¹ 1769 yılından itibaren Rus askerleri Gürcistan'a gelmeye başladı.²² Ruslar bu arada Güney Kafkasya'yı da ele geçirmek istiyordu. Nitekim Ruslar, Kafkas sıradağlarının Güney Kafkasya'ya geçmeye imkan tanıyan üç önemli geçit:²³ Derbend (Demirkapı), Avar ile Gürcistan'a açılan "Askeri Gürcü Yolu" da denilen Daryal (İhtimal Türkçe Daryol) geçidini yaz, kış geçilebilecek bir yol haline getirmek için çalışma başlattılar.²⁴ Uzunluğu takriben 230 km olan Daryal Geçidi'ni genişletme çalışmaları, 1783 yılında tamamlandı. Rusların Kafkasların güneyine sarkmalarında bir yandan Osmanlı Devleti'ni, diğer taraftan da İran'ı tehdide başlamalarında bu yol, büyük rol oynadı.²⁵

Çariçe II. Katerina (1762-1796)'nın, 1762'de Rus tahtına çıkmasıyla başlatılan Gürcistan'daki Rus nüfuzunu yerleştirme süreci, Tiflis Kralı II. İrakli (1761-1790)'nin Temmuz 1783'te Rusya ile imzaladığı 13 maddelik Rusya-Gürcistan Antlaşması'yla²⁶ tamamlanmıştır. Bu anlaşma ile Gürcistan artık hem İran hem de Osmanlı Devleti'yle alakasını ebediyyen keserek Rusya'nın tâbiyeti altına girmiş oluyordu.²⁷

Gürcistan'da bu olaylar vuk'u bulurken, Azerbaycan'da ise, hanlar birbirleriyle siyasi mücadele halindeydiler. Azerbaycan hanları, kendilerine yönelen ve gün geçtikçe yaklaşan harici tehditlere karşı, aralarındaki husumete son verip, birlikte mücadele etmek yerine aksine kendilerini himaye edecek devletlerle yakınlaşmaya başladılar, onların nüfuzundan istifade etmek istediler. Zira, Azerbaycan hanlarından bazıları, bölgenin Ağa Muhammed Han'ın hakimiyeti altına girmesini isterken, bazıları istemiyordu. Mamafih, Gence Hanı Cevad Han, Şeki Hanı Mehmed Hasan Han ile Kuba Hanı Şeyh

²¹ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 223-224; Bala, *a.g.m.*, s. 843.

²² Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdleri*, C: I, Sayı: IV, Ankara 1995, s. 107.

²³ Kuzey Kafkasya'dan Güney Kafkasya'ya açılan geçitler hakkında bkz. Gökçe, *a.g.e.*, s.4.

²⁴ Tiflis'e gönderilen Vanlı casus Toman, 1783 (1197) tarihli tahririnde, Rusların Tiflis Hanı İraklı Han'a vekâlet ve hil'at verdiklerini, Moskova ile Tiflis arasında gidiş geliş kolaylaştırmak için yeni yol açtıklarını bu yolu genişletmek için 8-10 bin işçi ile 30-40 bin civarında memur ve askerinin çalıştığını, Tiflis'e gelecek Rus askerlerinin erzak ihtiyacını karşılamak üzere büyük bir zahire ambarı bina ettiklerini kaydediyor. Bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 339.

²⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 35-36.

²⁶ 24 Temmuz 1783'te imzalanan Rusya-Gürcistan Anlaşmasının sadeleştirilmiş tam metni için bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 229 vd.

²⁷ Köse, *a.g.e.*, s.231.

Ali Han Karabağ, Revan, Şemâhi ve Taliş hanları ona karşı idi. Bakü Hanı ise, siyasi sebepler yüzünden tarafsız görünüyordu.²⁸

Ağa Muhammed Han'ın henüz resmen Şahlığını ilan etmemekle beraber, 1785 yılından itibaren önemli bir kısmında otoritesini tesis ettiği İran'ın sınırlarını selefleri zamanındaki siyasi hudutlara ulaştırma ideali ile 1783'te Rusların Gürcistan'ı himayesine alarak Ağa Muhammed Han için Kafkasya cihetinden dış tehdit unsuru haline gelmesi yanında Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden sonra Azerbaycan'ın hanlıklara bölünmüş ya da parçalanmış hali bunlara iktisadi ve jeo-politik sebepler de eklenince onun Kafkasya'ya yönelmesi kaçınılmaz hale geldi.

II. Ağa Muhammed Han'ın I.Kafkasya Harekâtı ve Osmanlı-İran İlişkileri

1794'te son Zend Hanedanı üyesi Lûtf Ali Han'ın Kirman'da yakalanıp Tahran'da öldürülmesi²⁹ ile İran'da inisiyatifi tamamen ele geçiren Ağa Muhammed Han, Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yürümeye karar verdi. Sefer için bütün ordu komutanlarına, kuvvetleriyle birlikte 1795 yılının bahar başında başkent Tahran'da toplanmalarını emretti. Seferin nereye yapılacağını İtimadü'd-Devle dışında hiç kimse bilmiyordu. Bu emir üzerine 60 binden fazla süvari ve piyade Tahran'da toplandı.³⁰ Ağa Muhammed Han, sefer hazırlıklarını tamamlanmasını müteakip, 1795 yılı baharında ordusunun başında Tahran'dan hareketle Serab, Halhal, Erdebil yoluyla önce Azerbaycan üzerine yürüdü.³¹ Erdebil'den hareketinden sonra ordusunu üç kola ayırıp, Aras Nehri'nin kuzeyindeki Azerbaycan hanlıklarına karşı üç cephele bir askeri harekâta girişti. Askeri kuvvetlerden birini (sağ kol) Şirvan³² yöresine, ikinci askeri kuvveti (sol kol) Çuhur-ı Sa'd (Revan)³³ üzerine gönderdi. Bizzat kendisi ise, kumanda ettiği orta koldaki ordunun başında, Karabağ³⁴ bölgesini zabt için Karabağ Hanı Halil İbrahim Cevâşir üzerine yürüdü.³⁵

²⁸ Mustafa Aydın, "III. Selim Zamanında Kafkasya", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, İstanbul 2010, s. 379.

²⁹ C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil- M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 220.

³⁰ Fasai, *a.g.e.*, s. 65.

³¹ Ali Asgar Şemim, *a.g.e.*, s. 38; Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul 2006, s. 65.

³² Eski çağlarda "Albania", Ortaçağ'ın ilk devirlerinde "Arran" denilen toprakların bir kısmını teşkil eden Şirvan yöresi, Kür Nehri'nin doğusundan Hazar Denizi'nin batı kıyılarına uzanan bir bölge olup, üzerinde çalıştığımız devirde merkezi Şemahı şehri idi. Bkz. W. Barthold, "Şirvan", İ.A., C: XI, İstanbul 1993, s. 571-572.

³³ Merkezi Revan=Erivan olan bu bölge Osmanlı kaynaklarında "Sa'd-Çuhuru" bazen de "Sâat-Çukuru" şeklinde geçer. Bkz. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

³⁴ Karabağ, Azerbaycan'da batıdan Gökçe-Göl, kuzeyden Kür, güneyden Aras ırmaklarıyla çevrilmiştir. Ortaçağ'ın ilk devirlerinden itibaren "Arran" denilen toprakların dağlık kesimiyle bu bölgeye bağlı ovaları ihtiva eder. Nadir Avşar'ın 1747'de katlinden sonra Cevâşir aşiretleri

Ağa Muhammed Han'ın ordusuyla Azerbaycan üzerine yürüdüğünü casusları vasıtasıyla haber alan Revan Hanı Muhammed Han ile Karabağ (Şuşa) Hanı Halil İbrahim Han, Osmanlı Hükümetiyle diplomatik temasa geçip, yardım ve himaye talebinde bulundular. Nitekim Revan Hanı Muhammed Han, Eşik Ağası Hacı Zeynel Ağa ile Osmanlı başkentine gönderdiği arızasında özetle; Ağa Muhammed Han'ın İran'da yönetimi ele geçirdiğini, bundan sonra Revan üzerine yürüyeceğini, kendisinin ise Osmanlı Devleti'nin himayesinde olduğunu beyanla, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) devrinde Revan'ın Osmanlı Devleti'nin mülkünden olduğu kabul edilerek, kendisine Anadolu Beylerbeyliği rütbesinin verildiğini hatırlatarak, bu payenin yenilenmesini istedi. Bunun yanında Revan Hanı Osmanlı Hükümetinden Ağa Muhammed Han'ın Revan'a saldırması halinde, Osmanlı-İran hududu üzerindeki eyaletlerde görevli bulunan valilerin kendisine asker ve mühimmat yardımında bulunmalarını, ilave olarak, Revan yöresindeki ahalinin Osmanlı topraklarına iltica edebileceğini, böyle bir durumda, Osmanlı topraklarına iltica eden re'âya ve aşiretlerin himaye edilmesini bu hususta Çıldır Valisine, Kars Muhafızına, Bâyezid Mutasarrıfına ve huduttaki diğer Osmanlı idarecilerine emir verilmesini talep etti. Ayrıca Revan Hanı arızasında Ağa Muhammed Han'a düşmanlık besleyen Osmanlı Devleti'nin bendeliğinde olmaktan iftihar eden, kendisi yanında, Karabağ (Şuşa) Hanı İbrahim Halil Han, Gence Hanı Cevad Han, Tiflis Hanı İrakli Han, Şirvan Hanı Muhammed Hasan Han, Dağıstan Şemhali Mustafa Han ve Dağıstan Hakimlerinden Ammi Han'ın aralarında anlaşarak, Ağa Muhammed Han'a karşı ittifak kurduklarını³⁶ beyan etmektedir. Ancak, ilerleyen zaman zarfında bölgede vuk'ulan hadiseler tahlil edildiğinde böyle bir ittifakın gerçekleşmediği anlaşılıyor. Kaldı ki, Revan Hanı Muhammed Han'ın İstanbul'a gelen arızasının hemen akabinde Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a gelen Selam Ağası Memiş Ağa'nın takririnde Revan Hanı Muhammed Han, Karabağ Hanı Halil İbrahim Han, Tiflis Hanı İrakli dışında diğer bütün hanların Ağa Muhammed Han'a itaat ettiği belirtilmektedir.³⁷

Karabağ (Şuşa) Hanı İbrahim Halil Han ise Abdullah Çelebi adındaki elçisiyle İstanbul'a Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği arızasında, Ağa Muhammed Han'ın İran'ı hakimiyeti altına aldığını, bundan sonraki niyetinin

reisi aynı zamanda yukarıda bahse konu Karabağ Hanı Halil İbrahim Cevâşir'in babası Penah Ali Bey tarafından kurulan Türk hanlığının da adıdır. Mirza Bala, "Karabağ", *İ.A.*, C: VI, İstanbul 1993, s.212, 214.

³⁵ P.M. Sykes, *History of Persia*, c. II, London 1915, s. 389; Perry, *a.g.m.*, s. 604.

³⁶ Revan Hanı Muhammed Han'ın arızasını getiren Eşik Ağası Hacı Zeynel Han'ın 9 Mayıs 1795 (19 L. 1209) tarihli takriiri için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748A; ayrıca konu hakkında 9 Mayıs 1795 (19 L. 1209) tarihinde yazılan derkenar için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748.

³⁷ Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Selam Ağası Memiş Ağa'nın 15 Mayıs 1795 (25 L. 1209) tarihli takriiri için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748B.

Karabağ, Revan, Gence, Dağıstan ve Tiflis memleketlerini işgal etmek olduğunu, kendi memleketi Karabağ'a hucum etmek maksadıyla 1795 yılı Nisan ayı ortalarında (Evahir-i Ramazan 1209) Gökçe Yaylağı sahrasına geldiğini casuslarından doğru olarak haber aldığından bahisle, "...Devlet-i Âliyye'nin hidmed-güzar bendeleri..." olduklarını belirterek, Osmanlı Devleti'nin yardım ve koruyuculuğunu istedi.³⁸

Osmanlı Hükümeti yetkilileri düzenledikleri bir toplantıda Revan ve Karabağ Hanlarının talepleri dolayısıyla, İran'a karşı takip edilecek politikayı müzakere etti. Toplantıda:

1- Devletin dahili ve harici pek çok meseleyle karşı karşıya kaldığı böyle bir zamanda Ağa Muhammed Han veya İran ile harp haline gelmenin doğru olmayacağı,

2- Ağa Muhammed Han'ın Revan bölgesine saldırması halinde, Osmanlı topraklarına iltica etmeleri muhtemel olan Revan yöresi ahalisinin mülteci olarak kabul etmemenin Âli Devlet'in şanına yakışmayacağını, bundan dolayı kabul edileceğini, ancak, Osmanlı topraklarına müdahil oldukları halde, geri dönmek isteyen mülteciler olursa, engel olunmaması kararları alındı. Bu hususta hemen Erzurum Valisi başta olmak üzere İran serhaddindeki görevli diğer hudud muhafızlarına emir gönderilip dikkatli olmaları istendi³⁹. Bu arada, henüz İstanbul'da bulunan Revan ve Karabağ hanlarının elçilerine; halen Osmanlı Devleti ile İran arasında sulh olduğunu daha önce iki ülke arasında yapılan Osmanlı-İran Antlaşması'nın⁴⁰ akdedildiği devirdeki Osmanlı Padişahı ve İran Şahı zamanlarıyla sınırlı olmadığını; hususiyle sulh şartlarının halihazırda yürürlükte olduğunu, İran tarafından sulhu bozacak herhangi bir tecavüz olmadıkça Osmanlı Hükümeti'nin sulh şartlarına uyacağını, İran'a

³⁸ Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'ın arzısını getiren Abdullah Çelebi'nin 9 Mayıs 1795 (19 L 1209) tarihli tahriri için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748; Karabağ Hanı Halil İbrahim Abdullah Çelebi ile devrin Osmanlı sadrazamı Gürcü Yusuf Paşa (1794-1798)'ya gönderdiği 1794-1795 (1209) tarihli mektubunda "...Sultan Hamid'in eyyâm-ı hayatında hemîşe benden devlete arz ve andan bana ferman ve benden ana itâ'at ve andan bana i'ânet zuhur ederdi..." "...Hulâsattü'l kalam Devlet-i Âliyye-yi Âliyye'nin hidmed-güzar bendeleriyüz. Hâssaten ve hâlâ farz-ı ayn ve ayn-ı farzdırki bu caniblerde vâk'ı olan hâdiseleri arz edeliüm. Keyfiyyet-i ahvâl bu minvâl üzeredir ki Kızılbaşdan Ağa Muhammed Han hurûc edüp İran mülkünde vâk'ı olan Irak memleketin ve Fars beldelerin taht-ı tasarrufa getirüp şimdi irâdesi budur ki Azerbaycan diyarına âzim olup rûd-hane-i Aras'dan ubur edüp evvelâ benim üzerimde ve sâniyen İrcan Hanı üzre ve sâlisen Gürcistan üzre alâ-hâze't tertip maksûd-ı manzûrun kuvveden fi'le getüre..." demektedir. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748-E; Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği aynı mealde 1795(1209) tarihli diğer bir mektubu için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 162/6748-C.

³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih*, C: VI, İstanbul 1309, s. 204; BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6748.

⁴⁰ Bahse konu daha önce Sultan I. Mahmud (1730-1754) ile Nadir Şah (1736-1747) devirlerinde 4 Eylül 1746'da imzalanan ve uzun süre geçerliliğini koruyan Osmanlı-İran Antlaşması hakkında bkz. BOA, *Nâme-yi Hümayun Defteri*, nr.III, s. 60-61; keza BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 220.

karşı askeri bir müdahalede bulunmayacağını sözlü ve yazılı olarak bildirildi. Ayrıca, Revan Hanı Muhammed Han'ın istediği Anadolu Beylerbeyliği payesi, devrin Osmanlı Padişahı Sultan III. Selim (1789-1807) tarafından uygun görülüp beratı yenilendi.⁴¹ Elçilere Osmanlı-İran hududunda görevli vali ve muhafızlara icap eden talimatın verildiği, beyan edilerek memleketlerine dönmelerine izin verildi.⁴² Revan ve Karabağ Hanlarının Osmanlı Hükümetinden asıl talepleri kanaatimizce asker ve mühimmat yardımınıdır. Ancak, ne var ki, Osmanlı Hükümeti, hanların anlaşıldığı kadarıyla yardım için adeta yalvarmalarına rağmen, diğer isteklerini yerine getirebilmekle beraber, asker ve mühimmat yardımı yapamadığı görülüyor. Bunun sebebi Osmanlı Hükümetinin 1768'de başlayan Osmanlı-Rus Harbi'nden beri karşı karşıya kaldığı dahili ve harici siyasi ve iktisadi bunalımla ilgili olmalıdır.

Osmanlı Hükümetiyle, Revan, Karabağ Hanları arasında diplomatik temaslar sürerken, diğer yandan Ağa Muhammed Han'ın Azerbaycan'a karşı başlattığı askeri hareket de devam ediyordu. Hakeza Karabağ-Şuşa Hanı Halil İbrahim Han'ın Aras Nehri üzerindeki yıktığı köprüleri yeniden inşa ettiren Ağa Muhammed Han, ordusuyla Aras Nehri'ni geçti. Kendisine itaat etme teklifini reddeden Halil İbrahim Han'ın merkezi Şuşa⁴³ üzerine yürüyüp şehri kuşattı. Bu esnada Mustafa Han Develü ile Pir Kulu Han Şam Bayatı (Bayadı) komutasında gönderilen kuvvetler Karabağ-Şuşa çevresindeki yerleşim birimlerini tahrip etti.⁴⁴

9 Ağustos 1795 (23 Muharrem 1210) tarihine kadar süren Şuşa muhasarasında, Halil İbrahim Han, şehri, can siperane müdafaa etti. Şiddetli mukavemet sebebiyle kuşatma kaldırıldı. Ağa Muhammed Han bir miktar kuvvetini şehir önlerinde bırakıp,⁴⁵ Agdam şehrine geldi. Burada Karabağ-Şuşa Hanı İbrahim Han'a düşman olan Gence Hanı Cevad Han, Şeki Hanı Mehmed

⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayûn*, 227/12634 numarada kayıtlı bulunan belgede Ağa Muhammed Han'a karşı destek olmak gayesiyle Revan Hanı Muhammed Han yanında Karabağ Hanı İbrahim Halil Hana da Anadolu Beylerbeyliği payesi, berat ve menşûrunun verildiği kaydedilmektedir.

⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, gösterilen yer.

⁴³ Stratejik ehemmiyete sahip Şuşa Kalesi, Karabağ'da meskûn Cevanşir Türkmen oymaklarının reisi Halil İbrahim Cevanşir Han'ın babası Penah Ali Bey tarafından gerek İran'dan gerekse komşu rakip Türkmen Hanlarından gelmesi muhtemel saldırılara karşı 1757 yılında inşa ettirilmiştir. Şuşa Kalesinin etrafı yalçın kayalarla çevrilidir. O sebeple ele geçirilmesi güç bir kaledir. Bkz. Bala, "Karabağ...", s. 214.

⁴⁴ Ali Askar Şemim, *aynı eser*, s. 38; Çıldır Valisi Şerif Paşa, İstanbul'a, Hükümete gönderdiği bir arızasında, Ağa Muhammed Han'ın Tahran'dan hareketinden itibaren onun ordusuna sızdırdığı casuslarından aldığı raporlara dayanarak Karabağ-Şuşa etrafındaki köylerin İran kuvvetleri tarafından tahrip edildiği bilgisini teyit etmektedir. Çıldır Valisi Vezir Şerif Paşa'nın 27 Eylül 1795 (13 Ra 1210) tarihli kamesi için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6694.

⁴⁵ Fasai, *a.g.e.*, s.66.

Hasan Han ile yöredeki bazı hanlar kendisine katıldı.⁴⁶ Ağdam'dan sonra Gence'ye doğru yürüyüp karargâhını Gence önlerinde kurdu. Bu arada Şirvan ve Revan üzerine gönderilen kuvvetler bu bölgeleri itaat altına alarak orduya katıldı.⁴⁷

Ağa Muhammed Han'ın bundan sonraki hedefi Tiflis oldu. Kaldı ki o Tiflis üzerine yürümeden önce Tiflis hakimi II. İrakli'ye mektup göndermiş, mektubunda özetle; Şah İsmail'in Gürcistan Eyaleti'ne hakim olduğundan bahisle, Rusya ile ilişkisini kesip, eskiden olduğu gibi İran'a itaat etmesini, vergiyi de Tahran'a göndermesini istemişti. Fakat II. İrakli, Ağa Muhammed Han'a gönderdiği cevabi mektubunda; Çariçe II. Katarina'ya bağlı kalacağını, İran'ın tabiiyetini kabul etmeyeceğini bildirmişti.⁴⁸ II. İrakli'nin olumsuz cevabı üzerine, mevcudu 40 bini bulan ordusuyla Gence'den harekete geçen Ağa Muhammed Han, Tiflis üzerine yürüdü. II. İrakli şehri müdafaa maskadıyla hazırlıklar yapıp, Tiflis'e 4 fersah⁴⁹ Osmanlı kaynaklarına göre 6 saat mesafedeki Hasan Suyu mevkiinde sayısı 10 bini bulan askeriyle mevzilendi. Nihayet 11 Eylül 1795 (26 Safer 1210)'te yapılan muharebede II. İrakli, muharebeyi kaybedip Tiflis'in dağlık bölgelerine kaçtı. Tiflis'e mukavemetsiz giren Kaçar kuvvetleri, şehri ağır şekilde yağmalayıp, talan etti. Bundan dolayı çok sayıda insan hayatını kaybetti. Kadın, erkek, kız binlerce insan esir alındı.⁵⁰

Osmanlı Hükümeti, Kafkasya tarafı Osmanlı-İran hududunun hemen ötesinde vukua gelen olayları, bu havalide görevli bulunan hudud valileri vasıtasıyla ihtiyatlı, fakat dikkatli bir şekilde yakından takip ediyordu. Esasen Osmanlı hudud valileri, başından beri İran'da cereyan eden olayları bilhassa Ağa Muhammed Han'ın ordusuyla Tahran'dan hareketinden itibaren Azerbaycan ve Gürcistan'daki faaliyetlerini, onun ordusuna sızdırdıkları casuslardan takdire şayan bir şekilde aldıkları istihbaratı, devamlı surette

⁴⁶ Aydın, *a.g.m.*, s. 382.

⁴⁷ Fasai, *a.g.e.*, s.67.

⁴⁸ Abdurriza Huşeng Mehdevi, *Tarih-i Revabıt-ı Haric-i İran*, Tahran 1379, s.198-199; Yahya Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 15; Fasai, *a.g.e.*, s.66; Mustafa Aydın'ın "III. Selim Zamanında Kafkasya" konulu çalışmasındaki kaydına göre; Ağa Muhammed Han, Şuşa kuşatmasını kaldırmamasından hemen sonra buradan II. İrakli'ye verdiği ultiमतomda; "... son 100 yıldır İran'ın itaatindeydiniz... Şimdi hayretle demek istiyoruz ki Ruslara yaklaşmış onlara bağlanmışsınız Ruslar ki İran'da ancak ticaret amacıyla gezip dolaşırlar. Kafirleri toprağına almışsın, onların istedikleri gibi davranıyorsun... Doksanı aşmış adamısın ama bağışlanmaz hatalar yaparsın... Sen bize sadakatini ispat etmelisin... Ruslarla alakanızı tamamen kesmelisiniz..." der. Bkz. Kerim Şükürlü, "Azerbaycan Hanlıkları. Devlet Müstekilliyi Uğrunda Mübarize", *Azerbaycan Tarihi* (red. S. Eliyarlı), Bakı 1996, s. 548'den naklen Aydın, *a.g.m.*, s. 382.

⁴⁹ Bir fersah: 7500 arşun=5685 metredir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: I, 1300-1600, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s.443.

⁵⁰ Said Nefisi, *aynı eser*, s. 67; BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr.6694; Abdurriza Huşeng Mehdevi, *aynı eser*, s.199; Şemim, *a.g.e.*, s. 39-40.

Hükümete rapor ediyorlardı. Mamafih bu sırada Çıldır Valisi Vezir Şerif Paşa; Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'i zaptettiğini, şimdilik Osmanlı topraklarına herhangi bir tecavüzü görülmediğini, ancak her ihtimale karşı ihtiyatlı hareket etmek gerektiğini arz edip, hududları tahkim için asker ve mühimmat istemekteydi.⁵¹ Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa da Kafkasya'daki gelişmeleri hususiyle Ağa Muhammed Han'ın bölgedeki faaliyetlerini, İstanbul'a rapor edip, Ağa Muhammed Han'ın Osmanlı topraklarına muhtemel saldırısı halinde nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda Hükümetten talimat istiyordu.

Osmanlı Hükümeti, Kafkasya tarafı şark hududlarındaki bu gelişmeleri, valilerin gönderdiği bilgileri de göz önüne alarak değerlendirmek ve alınması gereken tedbirleri müzakere etmek maksadıyla, Şeyhülislam Konağı'nda bir toplantı tertip etti. Ekim-Kasım 1795 (Rebiülahir 1210)'te yapılan bu toplantıda, muhtemelen hazırlık babında önce Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa İran üzerine Serasker tayin edildi. Ancak bilahare Osmanlı topraklarına karşı doğrudan doğruya bir tecavüzü görülmeyen Ağa Muhammed Han'ın bu tarz hazırlıklardan şüpheleneceği endişesiyle, Erzurum Valisine verilen serasker unvanından vazgeçildi. Bununla birlikte Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya hudud ötesindeki gelişmeleri takip edip, dikkatli ve hazırlıklı bulunması emrolundu. O havalideki diğer hudud vali ve muhafızlarına da Osmanlı topraklarına herhangi bir saldırı halinde Erzurum valisinin emrine girmeleri talimatı verildi.⁵²

Osmanlı tarafı Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmek suretiyle şark hududlarının emniyeti için alınması gereken tedbirleri planlarken; Ağa Muhammed Han da 8-9 gün Tiflis'te kaldıktan sonra Gence'ye gelip buradan da artık kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Mugan bozkırına⁵³ yürüdü. Mugan bozkırında kışlayıp Tahran'a döndü. Son Kafkasya seferinde elde ettiği askeri başarılarla artık İran'daki iktidarının halk nezdinde meşrulaştığını, dolayısıyla şahlığını resmen ilan etmenin zamanının geldiğini düşünmüş olmalı ki; 1796 Nevruz (21 Mart)'unda Tahran'da düzenlenen bir törende, "*şehin şah*" tacını giyip İran'da şahlığını resmen ilan etti. Diğer bir ifadeyle, İran'da Kaçar Türkmen hakimiyetini resmen başlattı. Ardından Horasan seferine çıktı.⁵⁴

Ağa Muhammed Han'ın, Horasan üzerine yürümeden hemen önce Osmanlı Hükümetiyle diplomatik temasa geçtiği görüldü. Nitekim Erzurum

⁵¹ Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın 28 Ekim 1795 (13 Rebiülevvel 1210) tarihli arızası için bkz. BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 6688A.

⁵² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁵³ Mugan bozkırını, coğrafi olarak Aras ırmağının aşağı mecrasının güney tarafında yer alır. Havası kışın çok ılıman olan Mugan, ilkbaharda muhteşem bir yeşillik ile kaplanır. V.Minorsky, "Mugan", *İ.A.*, C:VIII, İstanbul 1993, s. 446-447.

⁵⁴ A.K.S. Lambton, aynı makale, s.391; Fasai, *a.g.e.*, s. 67-69.

Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya daha önce Osmanlı Devleti'yle İran arasında akd edilmiş anlaşma hükümlerine bağlı kalacağını, iki ülke arasında hâlihazırda devam eden sulhu sürdürmek istediğini bildirdi. Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, yeni İran Şahi'nin taleplerini İstanbul'a, hükümete arz etti. Ayrıca Yusuf Ziya Paşa arzında Muhammed Han'a hediye gönderilip, Şahlığının tebrik ve tasdik edilmesi yönünde de görüş beyan etti.

Osmanlı Hükümeti, bunun üzerine yaptığı bir başka toplantıda meseleyi görüştü. Toplantıda Osmanlı Devleti ile İran arasında mevcut sulhun devam ettirilmesine, buna bağlı olarak Ağa Muhammed Han'ı kışkırtacak veyahut şüphelendirecek faaliyetlerden uzak durulmasına, şimdilik yeni İran Şahi'na hediye gönderilip, şahlığının tebrik ve tasdik edilmesinin gereksiz olduğuna hükmederek, daha sonraya tehir edilmesine karar verdi.⁵⁵

III. Rusların Azerbaycan'ı İstilas, Ağa Muhammed Han'ın II. Kafkasya Harekatı ve Osmanlı-İran İlişkileri

Osmanlı Hükümetinin Ağa Muhammed Han'a karşı yukarıda arz ettiğimiz tarzda bir politika takip etmeyi kararlaştırdığı esnada, Kafkasya'da önemli siyasi gelişmelerin meydana geldiği görülmektedir. Nitekim, Ruslardan birkaç bin asker yardımı alan Tiflis hakimi II. İrakli, Karabağ-Şuşa Hanı İbrahim Halil Han ile anlaşarak ittifak kurdu. İrakli ve Halil İbrahim Han müttefikan Gence üzerine hücum ettiler. İrakli ile İbrahim Han'ın kuvvetleri Gence şehrini ele geçiremediler. Ancak Gence'nin etrafını yağmaladılar.⁵⁶

Kafkasya'daki diğer bir önemli siyasi gelişme ise, Çariçe II. Katerina'nın emriyle Rusların Kafkasya'yı işgal etmesidir. Zira Şubat 1796'da harekete geçen Rus kuvvetleri, evvela Derbend'i aldılar. Ardından bir Rus kuvveti Kuba, Bakü'yü, diğer bir Rus kuvveti de Şirvan Hanlığı'nın merkezi Şemahı ile Gence, Şeki ve Karabağ Hanlıklarını ele geçirdi. Rus kuvvetleri, 1796 yılı sonlarına doğru, Mugan bozkırları ve Kura Nehri'nin ağzına kadar bütün Azerbaycan hanlıklarının topraklarını işgal ettiler.⁵⁷ Ancak tam bu sırada Çariçe II. Katerina'nın ölüm (17 Kasım 1796) haberinin gelmesi, Rus planlarının değişmesine yol açtı. Mamafih II. Katerina'nın yerine geçen I. Alexander Paul (1796-1801) askeri masrafların artması, Rus ordusuna karşı artan mukavemet yanında Ağa Muhammed Han'ın güçlenmesi ve Avrupa'daki gelişmeler sebebiyle Güney Kafkasya'daki Rus kuvvetlerine geri çekilme emri verdi. O sebeple Ruslar, Terek Irmağı hattına çekilmek zorunda kaldılar.⁵⁸

⁵⁵ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr.161/6696; Kalantari, *a.g.e.*, s.18.

⁵⁶ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr.160/6666.

⁵⁷ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 80-81; Budak, *a.g.m.*, s. 110-111.

⁵⁸ Aydın, *a.g.m.*, s. 384.

Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa Kafkasya'daki son siyasi gelişmeleri İstanbul'a bildirdi. Hakeza Yusuf Ziya Paşa Şubat-Mart 1796 (Şaban 1210)'da Hükümete gönderdiği arzında özetle; Ağa Muhammed Han'ın Osmanlı topraklarına sığınan İranlı mültecilerin ısrarla geri gönderilmesini istediğini, casuslardan alınan istihbarat bilgilerine göre Rus kuvvetlerinin Derbend istikametine hareketle Ağa Muhammed Han'a karşı taarruza geçtiklerini beyanla, olası bir Rus-İran çatışması halinde nasıl bir strateji takip edileceğini soruyordu. Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa, bunların yanında yazısında Ağa Muhammed Han'ın ilkbaharda (1797) Revan taraflarına gelip Osmanlı Devleti topraklarına taarruz niyetinde olduğunun anlaşıldığını ortaya koyup, Ağa Muhammed Han'ın Osmanlı hududuna tecavüzüne karşı ihtiyaten Sivas ile Maraş'taki tımar ve zeamet sahiplerinin kuvvetleriyle 1797 Mart'ında Erzurum sahrasında toplanmalarını da istiyor, bütün bu meseleler hakkında talimat beklediğini belirtiyordu.⁵⁹

Osmanlı Hükümeti, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın arzında ortaya koyduğu meseleleri görüşmek hususuyla İran ve Rusya'ya karşı takip edilecek politikayı tespit etmek üzere hemen toplandı. Toplantıda; Kafkasya üzerinde Rusya ile İran arasında artan nüfuz mücadelesinde ne Rusya, ne de İran tarafının tutulmamasına, kesinlikle tarafsız politika takip edilmesine karar verildi. Ayrıca toplantıda Ağa Muhammed Han'ın ısrarla iade edilmesini istediği mültecilerin kademeli olarak ülkelerine gönderilmesini, yine Yusuf Ziya Paşa'nın ihtiyaten Erzurum'a sevk edilmesini tavsiye ettiği Sivas ve Maraş askerinin toplanma işinden vazgeçilmesi kararları da alındı. Kafkasya tarafı Osmanlı-İran hududunda görevli vali ve muhafızlara toplantıda alınan kararlara göre hareket etmeleri emrolundu.⁶⁰

Diğer taraftan Horasan'da bulunan Ağa Muhammed Han, Horasan= Meşhed'i, Nadir Şah'ın torunlarının elinden aldı. Belh ve Buhara üzerine yürümeye hazırlanırken, Rusların II. Katerina'nın ölümü sebebiyle Kafkasya'da işgal ettikleri toprakları boşaltmaya başlamalarına rağmen, Belh ve Buhara üzerine yürümekten vazgeçti. 1796 yılı Sonbaharında süratle Tahran'a dönüp II. Kafkasya hareketi hazırlıklarına başladı.⁶¹ Bu arada yeğeni Süleyman Serdar'ı ve Hoy Hanı'nın kardeşi Cafer Kulu Han'ı 30-40 bin askerle Ruslar üzerine gönderdi. Nahçıvan Hanı Kelp Ali Han'a, Karabağ-Şuşa Hanı Halil İbrahim Han'ın hükmündeki Karabağ'ın köylerini yağmalattığı⁶² gibi, Osmanlı başkentine de elçi gönderdi. Elçilerle Ağa Muhammed Han'ın ümerasından Muhammed Sadık Han ile Cafer Kulu Han'dan devrin Osmanlı Sadrazamı'na gelen mektuplarda özetle; Ağa Muhammed Han'ın Horasan'ı

⁵⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 205.

⁶⁰ BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 162/6724; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 206; Kalantari, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁶¹ Fasai, *a.g.e.*, s. 69 vd; Lambton, *a.g.m.*, s. 391.

⁶² BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, nr. 7093.

zabtettiğini, Ruslara karşı savaş açtığından bahisle Osmanlı Hükümetin de müşterek din düşmanı Rusya'ya harp ilan etmesini istiyordu. Ancak Osmanlı Hükümeti, 1787-1791, 1792 Rusya, Avusturya harplerinden⁶³ yeni çıkmıştı. Harp yorgunuydu. Dahili meselelerini düzene koymakla meşguldü.⁶⁴ Bunun yanında, Osmanlı devlet yetkilileri, Ağa Muhammed Han'a güvenemiyordu. Kaldı ki Ağa Muhammed Han, taleplerini kabul ettirdikten sonra, Osmanlı Devleti'ne karşı nasıl bir strateji takip edeceği belli değildi. Vaktiyle Nadir Şah'ın yaptığı gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açabilirdi. Devleti hiç yoktan bir harp gailisinin içerisine sürükleyebilirdi. İşte bu sebeplerden dolayı, Ağa Muhammed Han'ın Ruslara harp ilan etme teklifi reddedildi. Sadaret makamından Muhammed Sadık Han ve Cafer Kulu Han'a cevapname yazıldı.⁶⁵

Bütün bunlardan sonra Ağa Muhammed Han, Rus ordusunun, Azerbaycan'ı boşaltmasından istifade ile Azerbaycan ve Gürcistan'da yeniden hakimiyetini tesis etmek maksadıyla 1797 baharında ikinci Kafkasya seferine çıktı. Nisan- Mayıs 1797 (Zilkade 1211)'de kalabalık bir ordunun başında Tahran'dan hareketle Erdebil yoluyla Aras Nehri kenarına geldi.⁶⁶ Taliş, Şeki, Şirvan vs. Azerbaycan Hanlıkları Ağa Muhammed Han'a tabi oldular.⁶⁷ Kabaran bahar suları sebebiyle Aras Nehri'ni güçlükler içerisinde geçen Ağa Muhammed Han, Karabağ Türkmen Hanlığı'nın merkezi Şuşa üzerine yürüdü.⁶⁸ Karabağ Hanlığı, bu esnada oldukça güç şartlar içerisinde bulunuyordu. Zira Karabağ, İran kuvvetlerinin arka arkaya yağma ve tahribine maruz kalmıştı. Osmanlı Devleti'ne yardım için yapılan müracaatlardan hiçbir netice alınmamıştı. Güç şartlara rağmen, Karabağ Hanı Halil İbrahim Han daha önce Ağa Muhammed Han'ın üst üste yaptığı hücumlara kahramanca mukavemet etmişti. Fakat bu defa baş gösteren açlık ve kıtlık sebebiyle, merkezi Şuşa'yı müdafaa edemedi. Kafkasya dağlarının eteğindeki İlisu Hanlığı'na çekildi. O sebeple Kaçar ordusu Şuşa'ya mukavemetsiz girdi.⁶⁹ Ancak ne var ki, Ağa Muhammed Han, Şuşa'nın zabtından üç gün sonra şahsi hizmetinde bulunan ve idama mahkum ettiği üç hizmetçisinin 17 Haziran 1797 (21 Zilhicce 1211)

⁶³ 1787-1791, 1792 Osmanlı-Rus, Avusturya savaşı ve neticeleri hakkında bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 2000, s. 60 vd.

⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 250-251.

⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 251; Yahya Kalantari, *aynı eser*, s.20; Ayrıca Osmanlı Hükümeti tarafından Muhammed Sadık Han ve Cafer Kulu Han'a yazılan cevapnamelerin sureti için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 390-392.

⁶⁶ Clements Robert Markham, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacar*, Far. Çev. Mirza Rahim Ferzane, Losangeles 1364, s. 30; Şemim, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 386.

⁶⁸ Sykes, *a.g.e.*, s. 391; Fasai, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁹ Bala, "Karabağ...", s. 215.

gecesi düzenlediği bir suikastle ordugahında öldürüldü.⁷⁰ Şah'ın katledilmesiyle, ikinci Azerbaycan ve Gürcistan harekatı yarıda kaldı.

Sonuç

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kaçar Türkmen Devleti'ni kurmak suretiyle 1779 yılından itibaren iktidar mücadelelerine sahne olan İran'da, siyasi birliği yeniden tesis eden Ağa Muhammed Han olmuştur.

Onun Kafkasya'ya yönelik izlediği strateji ve sonuçları ile Osmanlı Devleti'nin İran politikası aşağıdaki şekilde değerlendirilebilir:

I- Güney Kafkasya'yı tesis ettiği devletin sınırları içerisine dahil ederek, Şah I. İsmail (1501-1524) yahut Safeviler (1501-1736) zamanındaki İran'ın sınırlarını tutmak,

II- Kuzey Kafkasya'dan sonra XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Güney Kafkasya'ya da sarkan Rusları durdurmak,

III- Ruslar ve Osmanlılar gibi Güney Kafkasya'ya nüfuz etmek, böylelikle Kuzeybatı sınırlarını Hazar Denizi'nin batı sahillerine ve Kafkas sıradağlarına dayandırarak devletin hem güvenliğini sağlamak hem de jeopolitik bütünlüğünü kurmak. İlave olarak Güney Kafkasya'nın iktisadi kaynaklarından istifade etmektir.

Fakat Ağa Muhammed Han'ın I. Kafkasya (Azerbaycan ve Gürcistan) harekatı neticesinde her ne kadar Azerbaycan Hanlıklarını mağlup edip, Gürcü Kralı'na baş eğirse de Kaçar hakimiyetini Aras Nehri'nin kuzeyinde yerleştiremediği görülmektedir.

İkinci Kafkasya harekatı ise hareket esnasında Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de öldürülmesi sebebiyle yarıda kalmıştır. Dolayısıyla bundan sonra Kafkasya'da Kaçar, bu arada Osmanlı nüfuzu giderek azalırken, Rus nüfuzu artarak devam etmiştir. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında önce Gürcistan sonra Azerbaycan Türk Hanlıkları Rus istilasına uğrayacak, Ruslar bölgede bir sömürge yönetimi kuracaklardır.

Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'daki faaliyetleri esnasında Osmanlı Devleti'nin topraklarına herhangi bir tecavüzü görülmemiştir. O sebeple iki devlet arasında fiili bir çarpışma vuk'u bulmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti başından beri İran ile Kafkasya tarafı Osmanlı-İran hududunun hemen ötesinde meydana gelen olayları bu havalide görevli hudud valilerinden aldığı istihbarata dayanarak, ihtiyatlı, temkinli bir şekilde oldukça yakından takip ettiği, icap eden tedbirleri aldığı, şark hududlarının emniyetine azami derecede ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu devrede Osmanlı Hükümeti yetkililerinin Karabağ ve Revan Hanlarının Ağa Muhammed Han'a karşı kendilerinden yardım talep etmelerine rağmen İran ile Eylül 1746'da

⁷⁰ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 72; A. Şemin, *a.g.e.*, s. 46.

yapılan anlaşma ile başlayan sulh sürecinin devamı yönünde bir strateji takip etmeleri fevkalade makul ve isabetlidir. Zira Osmanlı Devleti 1768’de başlayan Osmanlı-Rus Harplerinden beri neredeyse çeyrek asırdır dahili ve harici, siyasi, iktisadi vs. pek çok meseleyle karşı karşıya kalmıştı. 1787-1791, 1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Savaşları ise Osmanlıların gücünün iyice azaldığını ortaya koymuş; XVI. asır başlarından itibaren İslam dünyasının lideri ve koruyucusu Osmanlıları, beş asırlık tarihlerinde bir ilk olmak üzere hasmı Hristiyan Avrupalı devletlerin yardımını aramaya mecbur etmişti.

Kısaca, bütün bu gelişmeler devrin Osmanlı devlet adamlarını, stratejik olarak gerek Batı gerekse Doğu cephesindeki hasımları karşısında devleti güçlendirmek gayesiyle evvelce yapılanlardan çok daha geniş kapsamlı reformlar yapmaya sevk edecektir.